

KEADILAN RESTORATIF DI BAWAH RESOLUSI PERTUBUHAN BANGSA-BANGSA BERSATU: HAK TERTUDUH DAN HAK MANGSA JENAYAH

*(Restorative Justice under the United Nations Resolution:
Rights of the Accused and the Victims of Crimes)*

Norjihan Ab. Aziz

norjihanabaziz@iium.edu.my

Zuraini Ab. Hamid

zurainihamid@iium.edu.my

Kulliyyah Undang-undang Ahmad Ibrahim,
Universiti Islam Antarabangsa Malaysia.

Abstrak

Artikel ini menganalisis definisi dan konsep keadilan restoratif, iaitu pendekatan keadilan jenayah yang membenarkan kes jenayah diselesaikan tanpa melalui prosiding mahkamah dengan mengambil kira keperluan pesalah atau mangsa jenayah, serta membandingkannya dengan keadilan retributif, iaitu pendekatan keadilan yang menghukum pesalah dengan hukuman yang setimpal seperti yang tertakluk dalam undang-undang. Merujuk prinsip *Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters*, artikel ini menganalisis kaedah keadilan restoratif yang melindungi hak pesalah dan hak mangsa jenayah, serta melihat kedudukan Akta Kanun Tatacara Jenayah 2012 sama ada melindungi hak pesalah dan hak mangsa jenayah atau tidak seperti pendekatan keadilan restoratif. Hasil kajian mendapati walaupun Malaysia tidak melaksanakan keadilan restoratif, namun terdapat elemen keadilan restoratif dalam akta tersebut yang menjaga hak pesalah dan hak mangsa. Prinsip keadilan restoratif yang digariskan oleh PBB boleh dijadikan rujukan oleh Malaysia sekiranya ingin melaksanakan keadilan restoratif bagi menambah baik sistem keadilan jenayah sedia ada.

Kata kunci: keadilan restoratif, hak tertuduh, hak mangsa, keadilan retributif, kes jenayah

Abstract

This study analyses the definition and the concept of restorative justice, and how restorative justice is different from retributive justice. Referring to the principles provided by the United Nations known as the 'Basic Principles on the use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters', this study analyses how restorative justice protects and balances the rights of offenders and the victims. This study was also conducted to examine the legal position in Malaysia, especially under the Criminal Procedure Code Act 2012 on restorative justice. This study also determines whether the law under the Malaysian Criminal Procedure Code Act is sufficient to protect and to balance the rights of offenders and the victims, as it is in restorative justice. The principles of restorative justice provided by the United Nations can be used as reference and as a benchmark for Malaysia to implement restorative justice in the criminal justice system.

Keywords: restorative justice, rights of the accused, rights of victims

PENDAHULUAN

Keadilan restoratif diperkenalkan sebagai mekanisme penyelesaian kes jenayah yang tidak melibatkan proses mahkamah, tidak memerlukan kos yang tinggi, serta proses penyelesaian yang mudah, cepat dan fleksibel. Proses keadilan restoratif dapat dilihat seawal tahun 1974 di Kitchener, Ontario apabila seorang pegawai akhlak mencadangkan kepada mahkamah untuk menyelesaikan kes vandalisme melalui program perdamaian mangsa-pesalah (*victim-offender reconciliation*). Idea tersebut berkembang luas ke negara lain pada tahun 1970 dan 1980 (Umbreit, Coates, & Vos, 2001).

Menurut Nicholl (1999), kemunculan keadilan restoratif antara lain dipengaruhi oleh gerakan menuntut hak mangsa pada tahun 1980

yang menekankan keperluan mangsa untuk terlibat dalam sistem keadilan jenayah, hak mangsa untuk mendapatkan pampasan dan ganti rugi, hak untuk didengar, serta hak mendapatkan proses keadilan yang pantas.

Definisi dan Konsep Keadilan Restoratif

Keadilan restoratif merupakan suatu proses yang melibatkan semua pihak yang mempunyai kepentingan terhadap kesalahan tertentu, bersama-sama untuk menyelesaikan dan menguruskan kes jenayah, serta menguruskan kesannya pada masa hadapan (Marshall, 1996).

Falsafah keadilan restoratif terdiri daripada tiga komponen. Pertama, jenayah dilihat sebagai konflik utama antara individu dengan pelanggaran undang-undang negara. Kedua, tujuan proses keadilan restoratif adalah untuk mendamaikan pihak yang terlibat dan memulihkan kecederaan atau kerugian yang disebabkan oleh kelakuan jenayah. Ketiga, proses keadilan restoratif memudahkan mangsa, pesalah dan masyarakat untuk menyelesaikan kes jenayah berdasarkan kehendak dan keperluan masing-masing tanpa melibatkan proses mahkamah (Jerin & Moriaty, 2010).

Menurut Brown dan Marriott (2002), prinsip dalam keadilan restoratif dirumuskan seperti yang berikut:

1. Kesalahan jenayah dilihat, terutamanya terhadap mangsa dan keduanya, terhadap negara.
2. Hubungan antara mangsa dengan pesalah dapat dikembalikan melalui pengembalian atau perdamaian.
3. Pengembalian dapat dicapai melalui pembaikan seperti pampasan atau khidmat masyarakat.
4. Mementingkan perdamaian antara mangsa dengan pesalah.
5. Komunikasi antara mangsa dengan pesalah penting untuk mencapai persetujuan.
6. Pesalah perlu bertanggungjawab terhadap jenayah yang dilakukan dan diberikan peluang untuk membaikinya.
7. Proses keadilan restoratif dapat dilihat melalui usaha damai atau pengantaraan mangsa-pesalah (*victim-offender mediation*),

persidangan kumpulan keluarga (*family group conferencing*), dan hukuman bulat (*circle sentencing*).

1. Usaha Damai Mangsa-Pesalah

Usaha damai mangsa-pesalah diwujudkan berasaskan teori keadilan restoratif. Banyak negara menggunakan mekanisme usaha damai mangsa-pesalah untuk menyelesaikan kes jenayah. Usaha damai mangsa-pesalah merupakan suatu proses yang membenarkan mangsa dan pesalah bertemu, dan menjadikan pesalah bertanggungjawab terhadap mangsa secara langsung disebabkan jenayah yang dilakukannya melalui bayaran pampasan (Umbreit, Coates, & Vos, 2001). Usaha damai mangsa-pesalah ialah proses suka rela yang melibatkan mangsa dan pesalah untuk menyelesaikan kes jenayah, terutama untuk membaiki kesilapan atau kemudaratan yang dilakukan oleh pesalah dengan dibantu oleh orang ketiga (Strang, 2002).

Usaha damai mangsa-pesalah sesuai untuk kes jenayah ringan seperti kecurian, vandalisme, pergaduhan (Dorine, 2007), serangan kecil dan jenayah harta benda (Umbreit & Armour, 2010). Kebanyakan kes dirujuk oleh hakim, pegawai akhlak, pendakwa, peguam atau pegawai polis. Biasanya, jika mahkamah mendapati kes jenayah tersebut sesuai untuk diselesaikan melalui proses usaha damai, mahkamah akan merujuk kes jenayah tersebut ke program usaha damai mangsa-pesalah. Walau bagaimanapun, pesalah dan mangsa tidak boleh dipaksa untuk menyelesaikan kes tersebut melalui usaha damai, serta mempunyai hak sama ada untuk meneruskan atau tidak program usaha damai tersebut (Umbreit, Coates, & Vos, 2001). Walau bagaimanapun, kesalahan jenayah berat harus dibawa ke mahkamah dan diselesaikan mengikut prosedur biasa.

Dalam proses usaha damai mangsa-pesalah, pesalah dan mangsa harus bersemuka untuk bertukar-tukar maklumat tentang kes jenayah yang berlaku. Semua maklumat dan komunikasi semasa proses usaha damai sulit dan dirahsiakan (Maria, 2009). Semasa proses usaha damai berlangsung, pesalah harus mengaku bersalah, manakala mangsa boleh menceritakan kesan jenayah tersebut terhadapnya. Mangsa mempunyai hak untuk mengetahui tujuan pesalah itu melakukan

jenayah terhadapnya dan menjelaskan kesan jenayah tersebut yang mengubah hidup mangsa. Mangsa dan pesalah boleh berbincang untuk menyelesaikan kes tersebut mengikut kehendak masing-masing (Umbreit, Coates, & Vos, 2004). Secara tidak langsung, proses ini memberikan peluang kepada pesalah supaya diterima oleh masyarakat selepas mengakui kesalahannya dan membetulkan kesilapannya terhadap mangsa. Mangsa juga bukan sahaja mendapat haknya kembali, malah emosi dan trauma yang terjejas ekoran jenayah yang dilakukan tertuduh dapat dirawat.

Menurut Dorine (2007) usaha damai mangsa-pesalah membantu pesalah daripada dikenakan hukuman berat dan menjadi stigma dalam masyarakat. Jika persetujuan dicapai dan diselesaikan, pesalah tidak akan disabitkan dengan jenayah tersebut, dan tidak ada rayuan. Umbreit, Coates dan Vos (2004) juga bersetuju bahawa pesalah secara peribadi bertanggungjawab terhadap jenayah yang dilakukan dengan cara meminta maaf dan membayar ganti rugi kepada mangsa atau membuat pembaikan seperti yang dipersetujui oleh kedua-dua pihak. Pesalah juga tidak akan direkodkan bersalah melakukan jenayah atau tidak mempunyai apa-apa rekod jenayah, dan bebas daripada hukuman penjara. Namun, jika proses usaha damai tidak berjaya, kes jenayah tersebut akan dibawa ke mahkamah untuk prosiding selanjutnya (Shenk, 2003). Dengan perkataan lain, mangsa bukan sahaja mendapat haknya semula seperti yang dipersetujui, malahan mangsa membantu tertuduh terlepas daripada hukuman yang termaktub dalam undang-undang, serta masa depan tertuduh juga tidak terjejas kerana tiada rekod jenayah. Keadaan ini memberikan peluang kepada tertuduh untuk memperbaiki diri selepas melakukan kesilapan.

2. Persidangan Kumpulan Keluarga

Persidangan kumpulan keluarga merupakan suatu proses keadilan restoratif yang dilaksanakan dengan bantuan fasilitator dan melibatkan semua pihak yang berkepentingan atau individu yang terlibat dengan kes kenakalan (atau kes berkaitan dengan keluarga) supaya bersama-sama menyelesaikan kes jenayah, dengan

memberikan pesalah tersebut peluang untuk bertanggungjawab secara langsung terhadap mangsa dan masyarakat yang terkesan dengan kelakuan jenayah yang dilakukan (Dorine, 2007). Walau bagaimanapun, berbeza daripada usaha damai mangsa-pesalah, persidangan kumpulan keluarga melibatkan keluarga mangsa dan pesalah dalam proses tersebut.

Matlamat persidangan kumpulan keluarga adalah untuk mengintegrasikan pesalah dengan masyarakat, memberikan peluang kepada pesalah untuk kembali ke pangkal jalan dan menyediakan pelan sokongan kepada pesalah. Dalam persidangan kumpulan keluarga, ahli keluarga dan komuniti yang terkesan dengan kelakuan jenayah bersama-sama dengan bantuan fasilitator atau pegawai polis terlibat dalam proses tersebut. Walau bagaimanapun, persidangan kumpulan keluarga lebih sesuai dilaksanakan terhadap pesalah kanak-kanak atau pesalah juvana tanpa mengira apa-apa jenis kesalahan (Bazemore & Griffiths, 2003) kerana pelibatan keluarga dalam proses ini membantu kedua-dua pihak mencapai persetujuan bersama, dan kaedah ini lebih sesuai bagi pesalah dan mangsa kanak-kanak yang masih belum bijak untuk membuat keputusan.

Proses persidangan kumpulan keluarga dijalankan dan dipantau oleh fasilitator terlatih. Dalam proses tersebut, pesalah perlu mengaku melakukan jenayah tersebut dan berpeluang untuk menceritakan punca dan sebab jenayah tersebut dilakukan kepada mangsa. Mangsa juga boleh menyuarakan kesan jenayah tersebut terhadap emosi, harta, kesihatan, dan lain-lain. Keluarga pesalah juga boleh bertanya kepada pesalah tentang jenayah yang dilakukan dan kesannya terhadap mangsa. Keluarga pesalah dan mangsa perlu menyediakan pelan atau kontrak sebagai perjanjian penyelesaian kes jenayah. Jika persetujuan dicapai, kes tersebut akan dirujuk kepada agensi tertentu untuk memantau kontrak tersebut. Jika tiada persetujuan dicapai antara mangsa dengan pesalah, fasilitator hendaklah merekodkan tiada persetujuan dicapai dan memaklumkan kepada mahkamah (Dorine, 2007). Walaupun kehadiran ibu bapa membantu mangsa dan pesalah untuk berkomunikasi dan membuat keputusan, peranan fasilitator juga penting bagi

proses komunikasi antara dua pihak, serta menerangkan prosedur persidangan dan kesan persetujuan kepada pihak yang terlibat.

3. Hukuman Bulat

Hukuman bulat merupakan suatu proses penukaran maklumat yang berkaitan dengan jenayah yang melibatkan pesalah, mangsa, keluarga dan komunitinya. Contohnya, sejauh manakah jenayah tersebut memberikan kesan kepada mangsa, masyarakat dan juga pesalah. Dalam proses tersebut, pesalah harus mengaku bersalah terhadap kesalahan jenayah yang dilakukan. Pesalah, mangsa, dan masyarakat yang terlibat dalam proses hukuman bulat akan menentukan jenis hukuman yang akan dikenakan kepada pesalah. Sekiranya persetujuan dicapai antara mangsa dengan pesalah, perjanjian tersebut hendaklah dilaksanakan dan dipantau oleh kumpulan sokongan (Bazemore & Griffiths, 2003). Walau bagaimanapun, hukuman bulat sesuai dilaksanakan bagi kesalahan jenayah yang dilakukan oleh pesalah dewasa dan mangsa jenayah yang melibatkan bukan sahaja individu, malahan komunitinya.

PERBEZAAN ANTARA KEADILAN RESTORATIF DENGAN KEADILAN TRADISIONAL

Keadilan restoratif sememangnya berbeza daripada sistem keadilan tradisional yang sehingga kini masih diamalkan oleh beberapa negara. Benjamin (1999), menyatakan bahawa dalam sistem keadilan tradisional, jenayah merupakan suatu kesalahan yang dilakukan oleh pesalah terhadap negara. Pendakwa raya yang bertindak bagi pihak negara akan mendakwa pesalah bagi kesalahan jenayah yang dilakukan, dan proses ini tidak melibatkan mangsa. Hal ini dipersetujui oleh Brown dan Mariott (2002), yang mengatakan bahawa dalam keadilan restoratif, pesalah dan mangsa ialah pihak yang terlibat dalam proses. Keadilan restoratif memberikan peluang kepada mangsa dan pesalah untuk menyelesaikan kesalahan jenayah mengikut kehendak dan keperluan masing-masing. Keadaan ini berbeza daripada keadilan tradisional yang tidak memberikan

peluang kepada mangsa untuk mencampuri proses dan menentukan hukuman terhadap pesalah.

Sistem keadilan tradisional adalah berdasarkan keadilan menghukum, iaitu menghukum pesalah setimpal dengan jenayah yang dilakukan (Yeo, Morgan, dan Cheong, 2012). Hukuman yang dikenakan memberikan tumpuan utama pada tanggungjawab pesalah sehingga menyebabkan kesakitan, rasa tidak selesa dan stigma sosial kerana matlamat undang-undang jenayah dalam sistem keadilan tradisional adalah untuk menghukum pesalah (Davies, Croall, & Tyrer, 2005). Namun, keadilan restoratif memberikan tumpuan pada kecederaan yang dialami mangsa dan masyarakat dengan memberikan pampasan kepada mangsa atau melakukan kerja kemasyarakatan (Yeo, Morgan, & Cheong, 2012). Keadilan restoratif juga memberikan penekanan terhadap kesan jenayah kepada mangsa, dan tanggungjawab pesalah kepada mangsa dengan memberikan ganti rugi atau melakukan pembaikan mengikut keperluan mangsa dan masyarakat (Benjamin, 1999). Tindakan menghadapi mangsa untuk memohon maaf dan membaiki kesilapan dengan mengembalikan apa-apa sahaja yang terkesan akibat kelakuan jenayah kepada kedudukan asal, secara tidak langsung membantu pesalah membina semula hubungan dengan masyarakat. Pada masa yang sama, pesalah tidak menyinggung perasaan mangsa, berasa menyesal dan membaiki kesilapan yang dilakukan. Keadaan ini secara tidak langsung memberikan manfaat kepada masyarakat kerana jenayah berulang dapat dikurangkan daripada terus berlaku.

Sistem keadilan jenayah tradisional pula memberikan tumpuan pada elemen jenayah, bukti dan prosiding (Benjamin, 1999). Tumpuan utama adalah terhadap kes jenayah yang dilakukan, undang-undang yang terlibat, serta hukuman yang disabitkan terhadap pesalah jika didapati bersalah. Bukti dan hujah yang dikemukakan kepada mahkamah menentukan seseorang tertuduh itu bersalah atau tidak bersalah. Sebaliknya, proses keadilan restoratif merupakan proses tidak rasmi yang tidak melibatkan prosiding di dalam mahkamah. Pihak yang terlibat tidak perlu mengemukakan bukti dan tidak tertakluk pada prosiding rasmi seperti di dalam mahkamah. Keadilan

restoratif tertumpu pada kesan kesalahan jenayah terhadap mangsa dan cara untuk mengembalikan keadaan mangsa seperti sebelum berlakunya kes jenayah tersebut. Contohnya melalui bayaran pampasan, khidmat kaunseling, atau khidmat sosial bergantung pada keperluan mangsa (Price, 2001). Oleh itu, sistem keadilan restoratif dilihat lebih fleksibel dan lebih mudah kerana kes dapat diselesaikan segera tanpa perlu melalui proses perbicaraan yang lama dan panjang, tidak perlu pembuktian, tiada hujahan, dan tiada proses rayuan. Pihak yang terlibat bebas untuk bercakap, menyuarakan pendapat dan menentukan hukuman atau perjanjian.

KEADILAN RESTORATIF DI BAWAH RESOLUSI PERTUBUHAN BANGSA-BANGSA BERSATU

Menurut Umbreit, Coates dan Vos (2004), Pertubuhan Bangsa-Bangsa Bersatu (PBB) mengiktiraf keadilan restoratif pada tahun 1999 dan Majlis Ekonomi dan Sosial, PBB mencadangkan satu garis panduan keadilan restoratif antarabangsa diwujudkan. Resolusi tersebut yang dikenali sebagai Prinsip Asas Penggunaan Program Keadilan Restoratif dalam Perkara Jenayah (*Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters*) diwujudkan pada Julai 2002, dan digubal oleh Suruhanjaya Pencegahan Jenayah dan Keadilan Jenayah. Resolusi PBB mengesyorkan supaya semua negara perlu menerapkan pendekatan keadilan restoratif dalam sistem keadilan jenayah negara masing-masing.

Resolusi PBB ternyata berfungsi sebagai garis panduan untuk membantu pembuat dasar keadilan restoratif, pertubuhan masyarakat, dan pegawai keadilan jenayah bagi negara anggota yang terlibat dalam pembangunan keadilan restoratif, tetapi tidak mewajibkan pelaksanaannya. Matlamat utamanya adalah untuk membantu negara anggota PBB menerima pakai dan menyeragamkan pelaksanaan keadilan restoratif dalam sistem keadilan jenayah di negara masing-masing.

Resolusi PBB mentakrifkan proses keadilan restoratif sebagai

apa-apa proses yang melibatkan mangsa jenayah bersama-sama dengan pesalah dan individu atau komuniti mengambil bahagian untuk menyelesaikan kes jenayah dengan bantuan pihak ketiga. Antara proses keadilan restoratif termasuklah usaha damai pengantaraan atau persidangan kumpulan keluarga dan hukuman bulatan. Artikel 6 Resolusi PBB menyatakan bahawa program keadilan restoratif boleh digunakan pada mana-mana peringkat sistem keadilan jenayah tanpa melibatkan proses di dalam mahkamah, serta tertakluk pada undang-undang negara masing-masing. Sebelum kes dirujuk kepada pendekatan keadilan restoratif, dalam artikel 10, perkara yang perlu dipertimbangkan antara lain termasuklah jurang yang membawa ketidakseimbangan kuasa, perbezaan budaya dan keselamatan pihak yang terlibat.

Dalam artikel 4, pihak yang terlibat dalam proses keadilan restoratif ialah individu yang terlibat secara langsung dengan jenayah, iaitu mangsa, pesalah dan masyarakat. Proses restoratif hanya terpakai jika pesalah dituduh atas suatu kesalahan dan bersetuju untuk menyelesaikan kesalahan itu melalui pendekatan keadilan restoratif. Proses ini tidak wajib kepada mangsa dan pesalah, malah mereka boleh menyelesaikan kes jenayah melalui perbincangan di dalam mahkamah. Oleh itu, pesalah dan mangsa bebas untuk menarik diri daripada proses keadilan restoratif pada bila-bila masa.

Di bawah resolusi PBB, proses restoratif dibantu oleh orang tengah yang dikenali sebagai fasilitator. Pelibatan orang awam dalam proses restoratif sebagai fasilitator membantu pesalah dan mangsa berdamai, dan seterusnya mencapai persetujuan untuk menyelesaikan kes jenayah (Spencer & Brogan, 2006). Fasilitator berperanan untuk memudah cara hubungan antara mangsa dengan pesalah semasa proses restoratif berlangsung (Umbreit & Armor, 2010). Dalam artikel 18, fasilitator perlu adil dan saksama semasa menjalankan peranannya, memastikan bahawa mangsa dan pesalah perlu menghormati antara satu dengan yang lain, serta membantu mangsa dan pesalah mencapai persetujuan untuk menyelesaikan kes jenayah. Sebelum terlibat dalam proses usaha

damai, fasilitator perlu mempunyai pemahaman yang baik tentang budaya masyarakat tempatan dan menerima latihan awal sebelum melaksanakan tugas.

Sekiranya proses pemulihan tidak sesuai atau mustahil untuk menyelesaikan kes jenayah, kes tersebut perlu dirujuk kepada pihak berkuasa kehakiman jenayah dengan segera. Artikel 11 menyatakan bahawa pihak berkuasa seharusnya menggalakkan pesalah untuk bertanggungjawab terhadap mangsa dan masyarakat yang terkesan dengan kelakuan jenayah yang dilakukan, dan menyokong integrasi semula mangsa dan pesalah ke dalam masyarakat sebelum meneruskan kes tersebut ke mahkamah. Malah, dalam artikel 8, setiap komunikasi yang dibuat oleh pihak yang terlibat semasa proses restoratif tidak boleh digunakan sebagai bukti pengakuan bersalah dalam prosiding undang-undang yang berikutnya.

HAK MANGSA DAN PESALAH DALAM PRINSIP ASAS PENGGUNAAN PROGRAM Keadilan Restoratif DALAM PERKARA JENAYAH

Dalam prinsip asas resolusi PBB dinyatakan bahawa hak pihak yang terlibat dalam proses keadilan restoratif (Benjamin, 1999), iaitu mangsa dan pesalah, hendaklah dilindungi sebelum dan semasa program keadilan restoratif berlangsung. Resolusi PBB meletakkan hak mangsa dan pesalah dalam proses keadilan restoratif seperti yang berikut:

1. Hak Mendapatkan Maklumat

Dalam artikel 13, sebelum mangsa dan pesalah menghadiri proses keadilan restoratif, mangsa dan pesalah hendaklah dimaklumkan tentang proses dan prosedur, akibat yang mungkin dihadapi daripada keputusan perjanjian antara kedua-dua pihak, manfaat dan risiko penyertaan dalam proses, had kerahsiaan, serta peranan masing-masing semasa proses keadilan restoratif berlangsung. Oleh itu, mangsa dan pesalah perlu bersedia dan mempertimbangkannya sebelum bersetuju untuk menyelesaikan kes melalui proses keadilan restoratif atau

perbicaraan di mahkamah, kerana proses keadilan restoratif memerlukan komitmen dan komunikasi daripada pihak mangsa dan pesalah. Sekiranya mereka merasakan proses keadilan restoratif lebih sesuai berbanding dengan proses perbicaraan di dalam mahkamah, kes akan lebih mudah untuk diselesaikan menggunakan proses keadilan restoratif.

Mangsa dan pesalah dibenarkan untuk bertukar-tukar maklumat berkaitan dengan jenayah, seperti faktor yang menyebabkan pesalah melakukan jenayah terhadap mangsa dan kesan jenayah tersebut kepada mangsa (Bazemore & Schiff, 2003). Berdasarkan maklumat yang diterima secara langsung daripada mangsa dan pesalah, mereka lebih menghargai peluang yang diberikan dalam proses keadilan restoratif.

2. Hak Mendapatkan Khidmat Peguam

Artikel 13 ada menyatakan bahawa mangsa dan pesalah mempunyai hak untuk mendapatkan nasihat peguam berkenaan dengan proses keadilan restoratif, terjemahan dan tafsiran bagi membolehkan mangsa dan pesalah memahami proses dan istilah perundangan, dan sebagainya yang berkaitan dengan undang-undang. Dengan adanya khidmat peguam, tertuduh tidak mudah mengaku bersalah sekiranya tidak melakukan kesalahan tersebut. Maklumat yang diberikan peguam membolehkan mangsa menuntut hak yang dibenarkan dalam undang-undang, dan menjelaskan jenis hukuman yang boleh dikenakan terhadap tertuduh sekiranya kedua-dua pihak memilih untuk menyelesaikan kes melalui proses keadilan restoratif. Oleh itu, mangsa dan tertuduh perlu menerima khidmat guaman bagi membolehkan kedua-dua pihak memahami proses dan kesan pelaksanaan keadilan restoratif.

3. Hak untuk Terlibat dalam Proses

Semasa proses keadilan restoratif berlangsung, mangsa dan pesalah berpeluang untuk bersemuka, berkomunikasi, bertukar-tukar maklumat yang berkaitan dengan jenayah, membincangkan cara untuk membetulkan kesilapan dan memulihkan kecederaan. Dalam proses

keadilan restoratif, pesalah juga diberikan peluang untuk meminta maaf kepada mangsa, menceritakan sebab jenayah dilakukan, dan mangsa juga berpeluang menceritakan kepada pesalah kesan jenayah tersebut terhadap dirinya (Strang, 2002). Pelibatan mangsa dalam proses keadilan restoratif membolehkan pesalah mengetahui kesan perbuatan jenayah tersebut terhadap diri mangsa dan menginsafi kesilapannya.

Resolusi PBB menggalakkan mangsa dan pesalah membuat pilihan untuk mengambil bahagian dalam proses, serta membuat keputusan untuk menyelesaikan kes tersebut (Gavrielides & Artinopoulou, 2014). Matlamat keadilan restoratif juga adalah untuk mendamaikan perbalahan antara mangsa dengan pesalah. Namun, artikel 13 secara jelas menyatakan bahawa mangsa dengan pesalah tidak boleh dipaksa atau didorong untuk mengambil bahagian dalam proses keadilan restoratif, atau untuk menerima sebarang keputusan. Oleh itu, mangsa boleh memilih untuk terlibat dalam program keadilan restoratif atau tidak, dan bebas untuk membuat keputusan sama ada untuk menghadiri sesi yang berasingan atau bersama-sama dengan pesalah. Kesimpulannya, kes jenayah yang diselesaikan melalui keadilan restoratif bergantung pada kehendak mangsa dan pesalah.

Tambahan pula, artikel 14 menyatakan bahawa semua komunikasi semasa proses pemulihan, sulit dan tidak boleh didedahkan, kecuali dengan persetujuan pihak terbabit atau seperti yang dikehendaki oleh undang-undang dalam sesebuah negara. Keadaan ini akan menggalakkan mangsa dan pesalah menyelesaikan kes jenayah melalui program keadilan restoratif kerana maklumat yang didedahkan dalam program tersebut hanya diketahui oleh mangsa, pesalah dan fasilitator.

4. Hak Menentukan Hukuman

Artikel 7 menyatakan bahawa hasil proses keadilan restoratif mestilah dipersetujui oleh pesalah dan mangsa berdasarkan kehendak dan keperluan masing-masing. Antara hukuman yang dikenakan kepada pesalah termasuklah pengembalian barang, atau apa-apa sahaja

yang terkesan akibat perbuatan jenayah, melakukan khidmat masyarakat, serta membayar pampasan kepada mangsa atau masyarakat. Perjanjian tersebut mestilah dicapai secara suka rela dan munasabah. Walaupun perjanjian hanya boleh diputuskan oleh pesalah dan mangsa, tetapi fasilitator berperanan memastikan bahawa mangsa dan pesalah memahami perkara yang dipersetujui. Artikel 15 menjelaskan bahawa perjanjian harus diselia oleh hakim atau direkodkan dalam keputusan kehakiman supaya pesalah tidak boleh didakwa atas kesalahan yang sama.

Menurut artikel 16, sekiranya tiada persetujuan dicapai semasa proses keadilan restoratif, kes jenayah hendaklah merujuk proses keadilan jenayah, dan mahkamah hendaklah membuat keputusan mengikut undang-undang. Begitu juga jika pihak mahkamah mencapai persetujuan, tetapi pesalah atau mangsa tidak dapat memenuhi syarat seperti yang dipersetujui, kes tersebut juga perlu merujuk program keadilan restoratif atau proses keadilan jenayah. Walau bagaimanapun, berdasarkan artikel 17, jika mana-mana pihak gagal untuk melengkapkan perjanjian tersebut, pesalah tidak tertakluk pada hukuman yang berat dalam prosiding jenayah berikutnya kerana hanya hukuman ringan yang boleh dikenakan kepada pesalah dalam proses keadilan restoratif, seperti bayaran pampasan dan ganti rugi, mengembalikan barang yang dicuri, serta kerja khidmat masyarakat. Oleh itu, sekiranya mangsa dan pesalah bersetuju menyelesaikan kes melalui proses keadilan restoratif, tetapi perjanjian tersebut tidak dipatuhi, kes akan dirujuk semula kepada program keadilan restoratif atau proses keadilan jenayah tanpa menghukum pesalah dengan hukuman yang berat.

Oleh itu, dapat dilihat bahawa resolusi PBB bukan sahaja melindungi hak mangsa, malah memelihara hak tertuduh dalam program keadilan restoratif. Hak tertuduh dan mangsa yang disenaraikan dalam resolusi PBB ialah hak mendapatkan maklumat, hak mendapatkan khidmat peguam, hak untuk terlibat dalam proses dan hak menentukan hukuman. Hak bersama yang diterapkan dalam resolusi PBB bukanlah hak mutlak, tetapi perlu dilaksanakan untuk memastikan kedua-dua pihak diberikan keadilan sewajarnya.

Keadilan restoratif yang diterima pakai bagi kesalahan jenayah kecil yang melibatkan hak individu membolehkan tertuduh dan mangsa menyelesaikan kes jenayah tertentu di luar mahkamah. Keadilan restoratif bukan sahaja menekankan kesan jenayah terhadap mangsa berdasarkan trauma, kerugian dan kecederaan yang dialami, malah kebajikan tertuduh juga harus dipertimbangkan. Sebagai contoh, faktor yang mendorong tertuduh melakukan jenayah, dan kesan tindakan jenayah yang dilakukan seperti berasa malu, insaf dan ingin memperbaiki kesilapan.

Proses keadilan restoratif membolehkan mangsa dan tertuduh menentukan hukuman, berbeza daripada keadilan retributif yang membolehkan mahkamah menentukan hukuman terhadap mangsa seperti yang ditetapkan dalam undang-undang. Oleh itu, hukuman yang boleh dikenakan terhadap tertuduh dalam program keadilan restoratif lebih ringan, seperti membayar pampasan kepada mangsa, atau melakukan kerja kemasyarakatan yang secara tidak langsung mengembalikan hak mangsa seperti sebelum kejadian jenayah berlaku.

Dengan memberikan hak yang sama rata kepada mangsa dan tertuduh, program keadilan jenayah dapat diselesaikan dengan segera dan adil berdasarkan kepentingan dan kehendak pihak yang terlibat. Bukan sahaja pertikaian terhadap hukuman atau proses keadilan jenayah dapat dielakkan, malahan mangsa dan tertuduh akan lebih menghargai peluang yang diberikan dalam program keadilan restoratif.

KEDUDUKAN KEADILAN RESTORATIF DI BAWAH AKTA KANUN TATACARA JENAYAH MALAYSIA

Sehingga kini, Malaysia masih belum menandatangani resolusi PBB yang dikenali sebagai Prinsip-prinsip Asas Penggunaan Program Keadilan Restoratif dalam Perkara Jenayah. Meskipun dalam Akta Kanun Tatacara Jenayah Malaysia tidak mempunyai peruntukan khusus yang mentadbir hal yang berkaitan dengan keadilan restoratif, namun terdapat beberapa peruntukan yang mempunyai ciri keadilan

restoratif seperti pelibatan mangsa dalam proses dan penerimaan bayaran pampasan daripada tertuduh.

1. Kes yang Boleh Dikompaun

Sistem keadilan jenayah di Malaysia membolehkan pesalah dan mangsa menyelesaikan kes jenayah melalui kompaun bagi kes jenayah yang belum didakwa atau telah didakwa, tetapi masih belum selesai. Dalam seksyen 260, penyelesaian kes jenayah melalui kompaun memerlukan pelibatan mangsa dan pesalah. Namun, seperti yang diputuskan dalam kes *Daud bin Kalam lwn PP* [1937] *MLJ* xlvii, kes yang boleh dikompaun hanya terhad pada kesalahan tertentu sahaja seperti yang tersenarai di Bahagian A. Sebagai contoh, kesalahan jenayah yang menyebabkan kecederaan, pencerobohan dan fitnah, manakala Bahagian B seperti menyebabkan cedera parah (Sidhu, 2011).

Dalam subseksyen 1, bagi kesalahan yang disenaraikan di Bahagian A, apabila berlaku pendakwaan terhadap kesalahan yang belum dilakukan, kes boleh dikompaun oleh mangsa walaupun tanpa persetujuan mahkamah. Sekiranya kesalahan disenaraikan di Bahagian A didakwa dan pendakwaan belum selesai, kes boleh dikompaun oleh mangsa dengan persetujuan mahkamah. Seterusnya, berdasarkan subseksyen 2, bagi kesalahan yang tersenarai di Bahagian B, jika kes masih belum selesai, kes boleh dikompaun oleh mangsa yang tercedera. Kes dianggap selesai sekiranya mangsa memaafkan pesalah, dan bersetuju untuk menerima bayaran pampasan dan menarik balik laporan polis terhadap pesalah. Dalam subseksyen 5, sekiranya kes jenayah berjaya diselesaikan melalui kompaun, tertuduh bebas daripada kesalahan tersebut (Sidhu, 2011).

Keadaan ini menunjukkan bahawa proses kesalahan yang boleh dikompaun dalam seksyen 260 mirip proses keadilan restoratif yang membolehkan mangsa dan pesalah terlibat dalam proses kompaun kesalahan tanpa melibatkan mahkamah. Proses tersebut memerlukan mangsa memaafkan pesalah dan bersetuju untuk menerima pampasan, serta menarik balik laporan polis terhadap pesalah. Pesalah juga dibebaskan tanpa sabitan terhadap jenayah tersebut. Namun, kes yang

boleh dikompaun terhad dalam lingkungan kesalahan di Bahagian A dan Bahagian B yang memberikan kesan kepada hak individu. Walaupun proses tersebut tidak memerlukan pesalah atau mangsa untuk bertukar-tukar maklumat berkaitan dengan jenayah (seperti faktor yang membuatkan pesalah melakukan jenayah terhadap mangsa, dan akibat yang ditanggung mangsa ekoran kelakuan jenayah tersebut) dan tidak melibatkan fasilitator, setidak-tidaknya mangsa diberikan peluang untuk menuntut hak, iaitu menerima bayaran pampasan daripada pesalah.

2. Memberikan Keterangan tentang Implikasi Jenayah

Selepas pindaan Akta Kanun Tatacara Jenayah, mangsa boleh memberikan keterangan untuk memberitahu mahkamah kesan kesalahan jenayah yang dilakukan terhadap mangsa, yang akan mempengaruhi mahkamah bagi menentukan hukuman sama ada berat atau ringan. Sebelum pindaan, mangsa tidak berpeluang untuk menceritakan kesan jenayah terhadap diri dan keluarganya. Proses ini dikenali sebagai impak keterangan mangsa (*victim's impact statement*) yang ditadbir dalam seksyen 173(m)(ii) dan seksyen 183A(1). Sekiranya mangsa atau ahli keluarga tidak dapat hadir ke mahkamah, mahkamah boleh menerima keterangan bertulis daripada mangsa atau ahli keluarganya. Dengan adanya peruntukan tersebut, mangsa boleh menyatakan kesan perbuatan jenayah terhadapnya di dalam mahkamah sama ada berbentuk lisan atau bertulis, termasuk kerugian yang dialami, trauma, kos yang diperlukan untuk rawatan, dan sebagainya. Mahkamah harus mengambil kira kesan jenayah yang dihadapi mangsa sebelum menjatuhkan hukuman kepada pesalah.

Namun, impak keterangan mangsa hanya terpakai sekiranya kes dibicarakan di dalam mahkamah. Apabila pesalah didapati bersalah dan disabitkan dengan kesalahan yang dilakukan, mahkamah akan mengambil kira keterangan mangsa dan keluarga, sebelum menjatuhkan hukuman kepada pesalah sama ada hukuman yang dikenakan berat atau ringan bergantung pada keadaan, kerugian dan kecederaan yang dialami mangsa dan keluarga akibat perbuatan

jenayah tersebut. Proses ini merupakan elemen penting dalam program keadilan restoratif yang memberikan peluang kepada mangsa untuk menceritakan kesan jenayah tersebut dari segi emosi, mental dan fizikal. Hal ini secara tidak langsung, memberikan kesedaran kepada tertuduh supaya tidak mengulangi perbuatan jenayah pada masa hadapan.

3. Hak Mendapatkan Pampasan

Bagi kes yang didengar di mahkamah majistret, mahkamah mempunyai budi bicara untuk melepaskan sabitan kesalahan terhadap pesalah. Seksyen 173A(1) menyatakan bahawa individu yang dituduh di mahkamah dan dakwaan terhadapnya terbukti dengan mengambil kira kelakuan, rekod dahulu, umur, kesihatan dan keadaan mental pesalah, serta kesalahan kecil yang dilakukan. Jika mahkamah merasakan pesalah tersebut tidak sesuai untuk dikenakan hukuman atau lebih sesuai untuk melepaskan pesalah dengan syarat tanpa merekodkan sabitan kesalahan, mahkamah boleh memerintahkan supaya menolak pertuduhan terhadap pesalah atau melepaskan pesalah dengan dikenakan bon sama ada dengan penjamin atau tidak, supaya pesalah berkelakuan baik (Fook & Che Audah, 2011).

Subseksyen 3 memperuntukkan bahawa sebagai tambahan perintah mahkamah, mahkamah juga boleh memerintahkan pesalah untuk membayar pampasan dan kos pendakwaan kepada mangsa. Mahkamah juga boleh memerintahkan pesalah supaya mengembalikan barang curi atau menyerahkan harta kepada tuannya, atau membayar wang. Perintah yang dikeluarkan oleh mahkamah supaya mengembalikan barang curi mempunyai kesan yang sama seperti sabitan kesalahan terhadap mana-mana kesalahan yang dilakukan terhadap harta. Oleh itu, berdasarkan subseksyen 5, jika pesalah tidak mematuhi sebarang syarat bon jaminan, mahkamah boleh mengeluarkan waran tangkap. Sekiranya pesalah ditahan, pesalah boleh dipenjarakan, dan waran untuk menahannya hendaklah diperintahkan supaya dibawa ke mahkamah.

Seksyen 173A terpakai bagi kes jenayah yang didengar di

mahkamah majistret. Pesalah harus mengaku bersalah terhadap pertuduhan jenayah terhadapnya, dan mahkamah akan merekodkan akuan bersalah. Walau bagaimanapun, mahkamah tidak akan mensabitkan pesalah dengan jenayah tersebut. Sebagai contoh, kes *Public Prosecutor lwn Yusoff* [1964] *MLJ* 264. Peruntukan di bawah seksyen 173A membolehkan mahkamah mengeluarkan perintah untuk melepaskan pesalah tanpa disabitkan dengan kesalahan, dan sebagai tambahan perintah tersebut, mahkamah juga boleh memerintahkan pesalah untuk membayar pampasan kepada mangsa bagi kecederaan yang dialami, serta memulangkan barang curi kepada mangsa (Fook & Che Audah, 2011).

Seksyen 426(1) juga menyatakan bahawa sekiranya pesalah disabitkan dengan kesalahan jenayah, mahkamah mempunyai budi bicara untuk memerintahkan sama ada pesalah membayar kos pendakwaan, atau memerintahkan pesalah membayar pampasan kepada mangsa yang cedera atau yang mengalami kerosakan hartanya, atau kedua-duanya. Walau bagaimanapun, dalam seksyen 432(1), mahkamah mempunyai budi bicara memberikan tempoh masa untuk membayar jumlah pampasan, dan boleh mengarahkan bayaran dibuat secara ansuran. Jelasnya, Akta Kanun Tatacara Jenayah mempunyai peruntukan yang membolehkan mangsa menerima bayaran pampasan daripada tertuduh. Hal ini mempunyai persamaan dengan proses keadilan restoratif kerana bayaran pampasan merupakan salah satu hukuman yang sering dipersetujui oleh mangsa dan tertuduh sebagai penyelesaian kes jenayah.

Oleh itu, Akta Kanun Tatacara Jenayah dilihat mempunyai peruntukan tertentu yang mengambil kira hak mangsa dalam proses keadilan jenayah. Sebagai contoh, Akta Kanun Tatacara Jenayah (Pindaan) 2010 (Pindaan) 2012 membenarkan mangsa untuk terlibat dalam kes jenayah, terutama untuk bersuara bagi menyatakan kesan jenayah terhadap mangsa dan keluarganya sebelum mahkamah memutuskan hukuman terhadap pesalah. Mangsa juga dibenarkan untuk menuntut ganti rugi, pampasan dan pengembalian harta daripada pesalah.

Namun, elemen keadilan restoratif dalam resolusi PBB terhad penerapannya di Malaysia kerana sehingga hari ini Malaysia masih belum lagi menandatangani resolusi PBB berkaitan dengan keadilan restoratif. Sebagai contoh, dalam sistem keadilan jenayah, mangsa tidak terlibat dalam prosiding jenayah melainkan untuk memberikan keterangan sebelum mahkamah menjatuhkan hukuman terhadap tertuduh. Kehadiran tertuduh untuk memberikan keterangan tentang kesan jenayah terpakai bagi kes yang melalui proses perbicaraan penuh. Malah, tiada peruntukan yang membenarkan mangsa berdepan dengan tertuduh untuk mengetahui punca tertuduh melakukan jenayah tersebut. Sekiranya tertuduh mengaku bersalah tanpa melalui proses perbicaraan, mangsa tidak berpeluang untuk memberitahu tertuduh kesan jenayah terhadapnya, dan mangsa dan tertuduh juga tiada hak untuk menentukan hukuman. Keadaan ini berbeza daripada program keadilan restoratif yang membolehkan mangsa dan tertuduh menentukan hukuman, seperti pampasan atau mengembalikan barang mangsa. Di Malaysia, hanya mahkamah yang boleh menentukan hukuman. Oleh itu, mahkamah sahaja yang boleh memerintahkan tertuduh sama ada membayar pampasan kepada mangsa atau tidak, atau mengembalikan barang mangsa atau tidak. Walaupun peruntukan yang sedia ada membolehkan mangsa menerima pampasan, namun mahkamah mempunyai kuasa mutlak.

Berdasarkan peruntukan yang sedia ada, keadilan restoratif boleh dilaksanakan di Malaysia. Peruntukan yang sedia ada dalam Akta Kanun Tatacara Jenayah boleh dipinda dengan menambah beberapa peruntukan baharu yang khusus supaya keadilan restoratif dapat dilaksanakan secara menyeluruh. Antaranya termasuklah definisi, proses keadilan restoratif, pihak yang terlibat, fasilitator, serta hasil proses keadilan restoratif. Dengan adanya program keadilan restoratif di Malaysia, mangsa dan pesalah berpeluang untuk terlibat dalam proses penyelesaian kes jenayah dan juga menentukan hukuman yang bersesuaian dengan kehendak dan keperluan masing-masing. Walau bagaimanapun,

peranan fasilitator sebagai orang tengah penting untuk membantu melancarkan proses, serta memastikan proses dan hukuman yang ditetapkan mangsa dan pesalah adil dan setimpal.

KESIMPULAN

Keadilan restoratif dilihat sebagai suatu proses keadilan jenayah yang fleksibel yang boleh diselesaikan tanpa melibatkan proses mahkamah. Matlamat utama keadilan restoratif adalah untuk membolehkan mangsa terlibat dalam proses dan menentukan hukuman, serta mengembalikan apa-apa sahaja yang terkesan oleh mangsa akibat perbuatan jenayah. Proses keadilan restoratif yang terdiri daripada pelbagai jenis, iaitu usaha damai mangsa-pesalah, persidangan kumpulan keluarga dan hukuman bulat membolehkannya dilaksanakan sesuai dengan jenis kesalahan dan pihak yang terlibat. Walaupun proses keadilan restoratif tidak melibatkan mahkamah, namun terdapat peraturan tertentu yang harus dipatuhi mangsa dan pesalah bagi memudahkan proses tersebut.

Setelah melihat kebaikan sistem keadilan restoratif ini, PBB mewujudkan Prinsip Asas Penggunaan Program Keadilan Restoratif dalam Perkara Jenayah untuk mentadbir perkara yang berkaitan dengan keadilan restoratif. Resolusi PBB ini diterima baik oleh negara ahli, dan terdapat beberapa negara yang melaksanakan keadilan restoratif sebagai sebahagian daripada sistem keadilan jenayah. Resolusi PBB bukan sahaja melindungi hak mangsa, malah hak tertuduh, seperti hak terlibat dalam proses, hak bersuara untuk menunjukkan kesan jenayah tersebut, hak untuk mendapatkan maklumat yang berkaitan dengan jenayah, serta hak untuk mendapatkan khidmat guaman bagi mendapatkan nasihat, terutamanya tentang proses dan hukuman supaya mangsa dan tertuduh mencapai keputusan menang-menang (*win-win solution*) mengikut kehendak dan keperluan masing-masing. Dengan cara ini, kes boleh diselesaikan tanpa dibawa ke mahkamah. Bukan sahaja hak mangsa diadili melalui pampasan atau ganti rugi yang diberikan, tertuduh dapat menunaikan permintaan mangsa dan

terlepas daripada hukuman yang berat seperti yang tersedia dalam peruntukan undang-undang. Persetujuan yang dicapai oleh kedua-dua pihak mempercepat proses keadilan jenayah tanpa perlu melalui proses perbicaraan yang panjang.

Meskipun Akta Kanun Tatacara Jenayah Malaysia tidak mempunyai peruntukan khusus untuk mentadbir sistem keadilan restoratif, namun dapat dikesan beberapa elemen keadilan restoratif dalam akta tersebut. Sebagai contoh, terdapat peruntukan yang membolehkan mangsa dan keluarga menjelaskan kesan perbuatan jenayah terhadap diri dan keluarga mangsa, dan menuntut bayaran pampasan, ganti rugi dan pengembalian harta kepada mangsa dan keluarga. Walau bagaimanapun, mahkamah mempunyai kuasa budi bicara untuk menentukan jumlah pampasan atau ganti rugi dan melepaskan pesalah daripada sabitan jenayah. Hukuman ini dilihat selari dengan program keadilan restoratif yang menghendaki tertuduh memulangkan hak mangsa melalui pampasan atau ganti rugi. Tambahan pula, butiran kesalahan tertuduh tidak akan direkodkan sekiranya kes diselesaikan melalui program keadilan restoratif seperti yang disarankan dalam Resolusi PBB. Mangsa dan pesalah juga boleh menyelesaikan kes di luar mahkamah, melalui hukuman yang boleh dikompaun, tetapi hanya terpakai bagi kes tertentu yang belum didakwa atau yang telah didakwa, tetapi masih belum dapat diselesaikan (*pending*). Proses ini membolehkan mangsa menerima bayaran pampasan daripada pesalah, dan sebagai balasan dakwaan terhadap pesalah ditarik balik. Walau bagaimanapun, proses ini tidak melibatkan orang tengah yang membantu pesalah dan mangsa dalam proses tersebut.

Sungguhpun demikian, keadilan restoratif bukanlah pilihan alternatif bagi sistem keadilan jenayah tradisional, tetapi sebagai tambahan kepada sistem keadilan jenayah sedia ada. Meskipun sistem keadilan restoratif belum dilaksanakan di Malaysia, terdapat beberapa peruntukan dalam Akta Kanun Tatacara Jenayah yang mempunyai persamaan dengan sistem keadilan restoratif, walaupun hak mangsa dan tertuduh terbatas. Oleh itu, dicadangkan agar Akta Kanun Tatacara Jenayah dipinda dengan memasukkan peruntukan khusus yang mentadbir proses keadilan restoratif supaya dapat dilaksanakan secara

menyeluruh di Malaysia. Resolusi PBB yang berkaitan dengan Prinsip Asas Penggunaan Program Keadilan Restoratif dalam Perkara Jenayah harus diterima pakai di Malaysia sebagai panduan untuk melaksanakan keadilan restoratif yang dilihat bukan sahaja menjamin hak mangsa, malahan juga hak tertuduh.

RUJUKAN

- Akta Kanun Tatacara Jenayah (Pindaan) 2010 (Pindaan) 2012.
- Baljit Singh Sidhu. (2011). *Criminal litigation process*. Selangor: Sweet & Maxwell Asia.
- Bazemore, G., & Griffiths, C. T. (2003). Conference, circles, boards and mediations: The 'new wave' of community justice decision making. Dalam McLaughlin, E., Fergusson, R., Hughes, G., & Westmarland, L. (Eds). *Restorative justice: Critical issues*. United Kingdom: SAGE Publications.
- Bazemore, G., & Schiff, M. (2003). *Juvenile justice reform and restorative justice: Building theory and policy from practice*. Portland: Willian Publishing.
- Benjamin, C. (1999). *Why is victim/offender mediation called restorative justice*. Kertas kerja dalam Restoration for Victims of Crime Conference. Melbourne: Australian Institute of criminology in conjunction with Victims Referral and Assistance Service and Held in Melbourne.
- Brown, H. J., & Marriott, A. L. (2002). *ADR principles and practice*. United Kingdom: Sweet & Maxwell.
- Davies, M., Croall, H., & Tyrer, J. (2005). *Criminal justice: An introduction to the criminal justice system in England and Wales*. UK: Longman.
- Dorine, C. K. (2007). *Restorative justice in the United States: An introduction*. U.S.: Prentice Hall.
- Gavrielides, T. & Artinopoulou, V. (2014). Prolegomena: Restorative justice philosophy through a value-based methodology. Dalam Gavrielides, T., & Artinopoulou, V. (Eds.). *Reconstructing restorative justice philosophy*. England: Ashgate Publishing Ltd.
- Jerin, R. A. & Moriarty, L. J. (2010). *The victims of crime*. USA: Prantice Hall.
- Fook, L. C. & Che Audah Hassan. (2011). *The process of criminal justice:*

- Trial proceedings, sentencing and appeals*. Malaysia: Lexis Nexis Malaysia Sdn. Bhd.
- Maria, R. A. (2009). *Confidentiality and victim-offender mediation*. The Netherlands: Maklu Publisher.
- Marshall, T. (1964). Criminal mediation in Great Britain 1980 – 1996. *European Journal on Criminal Policy and Research*. 4(4), 21 – 43.
- Nicholl, C. G. (1999). Community policing, community justice, and restorative justice: Exploring the links for the delivery of a balanced approach to public safety. United States, U. S.: Department of Justice, Office of Community Oriented Policing Services.
- Price, M. (2001). Personalising crime: Mediation produces restorative justice for victims and offenders. *Dispute Resolution Magazine*.
- Shenk, A. H. (2003). Victim-offender mediation: The road to repairing hate crime injustice. Dalam Perry, B. (Ed.). *Hate and bias crime: A reader*. New York: Routledge.
- Spencer, D., & Brogan, M. (2006). *Mediation law and practice*. New York: Cambridge University Press.
- Strang, H. (2002). *Repair or revenge: Victims and restorative justice*. New York: Clarendon Press.
- Umbreit, M., & Armour, M. P. (2010). *Restorative justice dialogue: An essential guide for research and practice*. New York: Springer Publishing Company.
- Umbriet, M. S., Coates, R. B., & Vos, B. (2001). Victim impact of meeting with young offenders: Two decades of victim offender mediation practice and research. Dalam Morris, A., Maxwell, G., & Maxwell, G. M. (Eds.). *Restorative justice for juveniles: Conferencing, mediation and circles*. United States of America: Hart Publishing.
- Umbreit, M. S., Coates, R. B., & Vos, B. (2004). Victim offender mediation: three decades of practice and research. *Conflict Resolution Quarterly*, 22, 280 – 281.
- Yeo, S., Morgan, N., & Cheong, C. W. (2012). *Criminal law in Malaysia and Singapore*. Singapura: Lexis Nexis.

Diperoleh (*Received*): 26 September 2016

Diterima (*Accepted*): 25 September 2017